

E dau veivakalasai ka veivukei na sema ena vatavata ni veilawa. Ia, e ka bibi me kilai ni sega ni ka dina kece na irairai ni veika e tabaki, okati kina na kedra itaba na tamata. O ira na daunilawaki era dau qaseqase sara ka ra rawa ni temaki iko se dua o kilā. E bibi me vulici ka kilai na nodra ivadi na daulawaki me rawa ni da taqomaki keda, o ira na noda itokani kei na noda dui vuvale.

Veimataqali Lawaki Kilai Levu

Na lawaki edau muria mai e vuqa na gaunisala me vakā na veitaratara ena imeli, veitaratara e na vatavata ni monalivaliva se veilawa, qiri ena talevoni, vakautukutuku ena talevoni, na veivolavolai e na ivola kei na vuqa tale. Na veimataqali lawaki e okati kina na:

- o **Soli ilavo se iloma kei na lawakitaki ni itūtū** e rawa ni vakaraitaka ni o sa rawata e dua na icocovi ilavo se o sa qāqā e na dua na veisisivi ka kerei iko mo sauma e dua na umailavo ka solia na nomu itukutuku mo rawa ni ciqoma kina na veika yalataki – ia, e iyalayala lasu kece.
- o **Veitokani Lawaki** e rawa ni veivakacerecerei ka tukuna ni o rairai totoka se veimateci na kemu irairai se vakaraitaka ni o vutuniyau. Era rawa ni kerea moni veitokani vata ia, e muri era na lawakitaki iko mo soli ilavo vei ira se wasea na kemu itukutuku se itaba vuni.
- o **Veivuke Lawaki** e rawa ni lasutaka ni dua na isoqosoqo se lewenivanua ka qarava tiko na kumuni ilavo me vukei ira na vakaloloma. Ia, e qai kilai e muri ni ra kumuni ilavo ga me nodra.
- o **Cakacaka, drē ilavo, vakatubu ilavo, kei na vakau ilavo lawaki e na vatavata ni monalivaliva se veilawa** e rawa ni yalataka na cakacaka vinaka, soli dinau vakarawarawa kei na sala rawarawa ni rawa ilavo ka kerea na sausaumi taumada ni bera ni soli na veika yalataki ia, e sega ni ka dina.
- o **Na Phishing se veisiwati lawaki** qo na nodra ivadi vuni na daulawaki me ra vakasewasewani ira kina na lewenivanua. E rawa ni vakaraitaki toka e dua na itaba ni sitoa dina, se dua na itaba ni baqe se isoqosoqo me rawa ni wasei kina na itukutuku vuni me vakā na yaca, itikotiko, na itukutuku me baleta na baqe kei na naba vuni. Era qai dau vakayagataka na kemu itukutuku na daulawaki me ra lawakitaka kina na lewenivanua ka rawa ilavo se itukutuku kina.

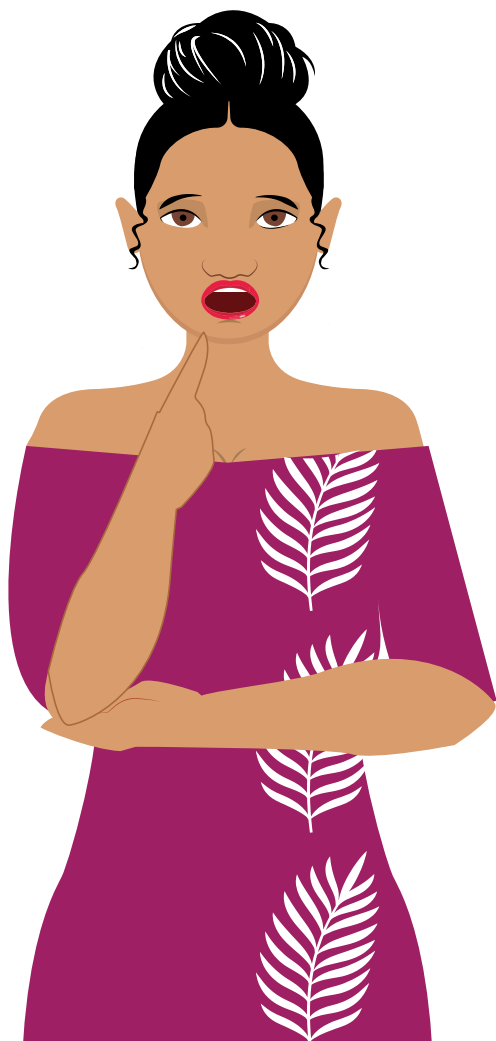
O ira na daulawaki era dau bulia tale ga na itukutuku lasutaki ka vakā ga ni ra lewe tiko ni iVolamata. E na sega vakadua ni dau kerea vei iko na iVolamata na naba vuni ni nomu imeli se vakauta vei iko na nomu naba vuni. [Veika tale eso](#) me kilai.

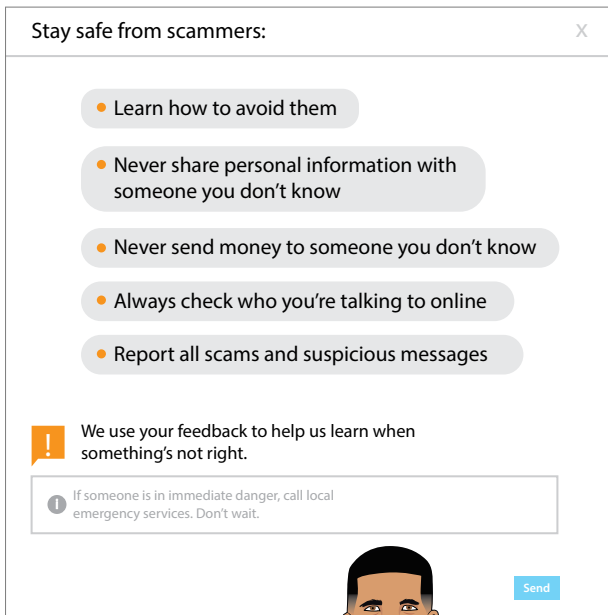
Era dau kilai vakacava na daulawaki

Mo yadrava matua na veika qo – era rawa ni ivakatakilakila ni nodra veitemaki na daulawaki:

- o E dua na itukutuku o ciqoma ka gadreva mo vakadeitaka na nomu itukutuku vuni me vakā na yacamu, nomu itikotiko, nomu tikinisiga ni sucu se na itukutuku matailalai ni nomu baqe.
- o Dua na itukutuku o ciqoma ka vakaraitaka ni dua tiko na leqa ni itukutuku matailalai ni nomu baqe se itukutuku ni nomu sausaumi.
- o E dua e kerei iko mo sauma e dua na ilavo lavaki.
- o Dua na itukutuku ni veivakarerei o ciqoma.
- o Dua na itukutuku veilecayaki se veicalati na kena ivolavolai se na kena ibalebale o ciqoma.

Mo nanuma – kevaka o vakadeitaka ni dua na itukutuku e vinaka se dina... Rairai e sa na vakā kina.

O na tarova vakacava na lawaki?

- o Ke o mani lomatarotarotaka e dua na itukutuku o ciqoma, kakua ni dolava se sauma lesu.
- o Qarauna matua na nomu ciqoma e dua na itukutuku mai vua e dua o sega ni kilā.
- o Kakua ni sauma vakailavo e dua na lewenivanua, se wasea na nomu itukutuku se nona itukutuku vuni e dua tani tale o sega ni kilā. Na itukutuku vuni e okati kina na yaca ni lewenivanua, na yabaki ni bula, na naba ni talevoni, imeli se vanua e vakaitikotiko kina, na koronivuli se dua na itaba ni vakadinadina (me vakā na laiseini ni draiva).
- o Mo nanuma ni o ira na dau lawaki era rawa ni vakaraitaka ni ra dua na lewenivanua o kilā, me vakā na nomu itokani voleka se lewe ni vuvale. Kevaka o mani siqema ni sa yaco tiko qo, sa na rawa ni ko veitaratara e na dua tale na sala kei na lewenivanua oya me vakadeitaka ni o koya dina, me vakā na kena vakayagataki na naba ni talevoni dina ka o kilā deivaki ni nona.
- o Dau vakelia vinaka na kedra itukutuku na lewenivanua o veitaratara kaya tiko – sikova na vatavata ni veilawa ni soqosoqo se qirita na nodra naba ni talevoni me vakadeitaka ni o ira dina ga oya.

Rivotetaka na cakacaka lawaki kece ga se na itukutuku e vakavuna na nuiqawaqawa e na kena gauna totolo taudua. Raica na ikuri ni veitukutuku tale eso ni kena rivotetaki o ira na daulawaki e na [Facebook kei na Messenger](#), [Instagram](#) kei na [WhatsApp](#).

Ke o nanuma ni o sa lawakitaki

- o Kevaka o sa solia oti na nomu itukutuku vuni ni dola imeli, akaude se ivatavata ni vakaitukutuku kece ga e na veilawa vua e dua na daulawaki, mo veisautaka sara vakatotolo na nomu itukutuku vuni. Cakava vou tale edua na nomu naba vuni me na drēdrē sara ni dua e kilā.
- o Kevaka o vakayagataka e dua vata ga na itukutuku se naba vuni ni dola imeli, akaude se ivatavata ni vakaitukutuku kece ga e na veilawa, mo veisautaka kece.
- o Kevaka o sa sauma e dua na daulawaki e na nomu card ni baqe, veitaratara totolo sara e na baqe. Rivotetaki koya na daulawaki qai taro ivakasala se gaunisala cava o na rawa ni muria me vakalesui tale mai kina na veika sa vakayalī.

Kevaka o dua vei ira o sa lawakitaki se dua o kilā ni lawakitaki e na se sotava na leqa vakā qo, veitaratara i na liga ni lawa se i na tabana ni ovisa mo rawa ni vukei.

Na ikuri ni tukutuku mo sikova na Netsafe New Zealand's [Tips to Avoid Scams](#).

